

Ilmalikud laulud infoallikate ja haridusvahenditena talurahvavalgustuse ajal

MĀRA GRUDULE

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguskümnenditel toimus läti kultuuris kolm olulist üleminekut: esiteks, vaimulikult kirjanduselt ilmalikule, kuigi vaimulik jäi siiski domineerima ja mõjutas tugevalt ilmalikku; teiseks, sakslaste juhitud kirjandusprotsessilt lätlaste omale, olgugi et kogu protsess oli endiselt suuresti baltisakslaste kontrolli all; ja kolmandaks, suuliselt teabeedastuselt raamatute ja perioodika lugemisele, kuigi suur osa Läti ühiskonnast oli endiselt koolihariduseta. Niisiis võib XIX sajandi nelja esimest aastakümnet läti kultuuris pidada uuenduste algusajaks. Üleminek suuliselt kultuurilt lugemiskultuurile toimus järk-järgult ja aegamisi. Näiteks on etniliste lätlaste esimestes kirjapanekutes kuulmismeelel ikka veel selgelt olulisem roll kui nägemismeelel. Hea näide on Kalniešu Jēkabsi nimelise hernhuutlase laulu-raamat (Kalnietis 1782), milles mõned tekstid on kirja pandud silbitatult – need on mõeldud eeskätt laulmiseks, mitte lugemiseks ja mõtisklemiseks.

Rahvavalgustaja Gotthard Friedrich Stender (1714–1796) pani aluse läti ilmalikule kirjandusele. Tema laulud, nn *ziņģe*'d (Stender 1774, 1783, 1789), said lätlaste seas populaarseks, levides suuliselt – tõenäoliselt saksa mõisatest – laulmise kaudu. Nende laulude sisu oli tundeküllane, kuid samas õpetlik: need hoiatasid alkoholitartvitamise tagajärgede eest, rääkisid tasakaalustatud suhetest eri ühiskonnakihtide vahel, rõhutasid kaalutletud abikaasavaliku tähtsust, kiitsid kooliharidust jne, toimides seega omamoodi magusa arstirohuna (Arp 1998: 565). Kui mitte laulud ise, siis vähemasti nende meloodiad ringlesid läti raamatutes veel XX sajandi hakul.

Varasema ja tänapäeva ühiskonna infotötluse erinevusi kirjeldades rõhutab raamatuajaloolane Henri-Jean Martin mnemovõtete – sealhulgas rütmi ja kindlate vormelite – tähtsust teadmiste kuulmispõhisel omandamisel.

Neil oli pikka aega raske mõista, et kirjalik tekst võib olla kõnest sõltumatu. Nende kuulmismälu oli rohkem arenenud kui meil ning sageli toetas seda fikseeritud vormelite rütm, mis hõlbustas kuuldud või loetud info meeldejätmist. [...] Kirjutamise vorm vastas tugevalt rütmistatud valjusti lugemise vormile. (Martin 1994: 73)

Martini tähelepanekud lähevad kokku rahvavalgustajate ja hiljem esimeste läti haritlaste valitud lähenemisega. Nimelt andsid nad harimata inimestele teavet edasi laulude kaudu – see žanr oli lätlaste seas väga populaarne kogu XIX sajandi vältel ja veel XX sajandi alguseski. Nende laulude vorm, mis oli laenatud kirikulauludest, Stenderi *ziņģe*'dest või rahvalauludest, oli kuulajaskonnale sageli juba tuttav.

Saksa rahvavalgustuse (sks *Volksaufklärung*) kirjandustraditsiooni mõju on samuti vaieldamatu. Läti kogudustes töötanud pastorid tõlkisid ja kohandasid väljaandeid, mis olid algselt mõeldud napi haridusega saksa lugejale, näiteks Rudolph Zacharias Beckeri (1752–1822) teose „Noth- und Hülfsbüchlein für Bauersleute” („Häda- ja abiraamatuke talurahvale”, 1788; Daija 2024). XIX sajandi esimestel kümnenditel sisaldasid meeelahutusliku sisuga läti lauluraamatud viiteid ka Beckeri teosele „Mildheimisches Lieder-Buch” („Mildheimi lauluraamat”, 1799), mis ilmus saksa keeles kaheksas parandatud ja täiendatud trükis (1800–1837). Raamatu sissejuhatuses ja sisus väljendatud ideed laulu kui informatiivse ja didaktilise vahendi, selle vormi, temaatilise ulatuse ja stiililiste tunnuste kohta avaldusid ka lauludes, mida Liivi- ja Kuramaa koguduste pastorid esitasid läti talurahvale. Need laulud olid alati rütmilised, lõppriimilised ja lihtsas keeles, mida mõnikord rikastasid usutekstidele omased metafoorid ja epiteedid. Niisiis hõlbustas tuttav väljenduslaad info edasiandmist.

Veel 1859. aastal tõdes läti haridustegelane ja Valmiera õpetajate seminari juhataja Jānis Cimze (1814–1881), et laulud – kindla sisuga viisistatud tekstid – on lätlastele lihtsamini omandatavad kui raamatutest saadud teave. Ta märkis: „Raamatud jäävad härrasrahva riiulitele ega lasku maapinnale, sest neil puuduvad trepid – see tähendab viisid. Laul ilma viisita on talupojale nagu ihu ilma hingeta.”¹ (Cimze 1859)

XVIII sajandi lõpus ja XIX sajandi alguses leidsid Balti aladel aset olulised ajalooolised muutused: peaaegu kogu ala liideti Vene keisririigiga, Napoleoni väed lähenesid Venemaa piirile, Kuramaal, Liivimaal ja Eestimaal kaotati pärisorjus ning järk-järgult kujunes välja talurahvakoolide võrk. Esiti baltisaksa pastorite juhitud rahvavalgustuse ülesande võtsid üle esimesed läti haritlaste põlvkonnad. Saksa kirjandusteadlane Thomas Taterka kirjeldab selle perioodi ühiskondlikke muutusi Balti ühiskonnas järgmiselt:

Pärast pärisorjuse kaotamist sai Balti rahvavalgustus tublisti hoogu juurde, tehes lätlaste ja eestlaste majandusliku ja sotsiaalse emantsipatsiooni taustal lõpuks läbi põhjaliku muutuse. Esiotsa võõraste rahvaste harimise projektina alanud ettevõtmine, millest saksa haritlaskond üha enam taandus, muutus umbes 1840. aastast [täpsus-taksin: 1830. aastatest – M. G.] haritud mittesakslaste – *Nationaler*, nagu neid nüüd nimetati – juhitud liikumiseks, mille eesmärk oli endiste alamrahvuste majanduslik, sotsiaalne, kultuuriline ja intellektuaalne emantsipatsioon. Selle raames jätkus Balti rahvavalgustus, mida algselt edendasid sakslased tahes-tahtmata koloniaalkultuurilise projektina, läti ja eesti rahvavalgustusena. See kestis 1870. ja isegi 1880. aastateni, haakudes üha enam rahvuslikus-kultuurilises võtmes toimuva haridusliikumisega. Sellest sai lahutamatu osa rahvusliku ärkamise liikumistest, mille olid tahtmatult käima lükanud saksa valgustajad ise. (Taterka 2012: 331)

¹ „[---] bet grāmatas paliek kungu plauktos un nekāpj zemē, jo viņā trepu, proti mēdiņu trūkst. Dziesma bez mēdiņa ir priekš zemnieka kā miesa bez dvēseles.” – Lätikeelsed tsitaadid, raamatute ja artiklite pealkirjad ning väljaannete ja isikute nimed on artiklis esitatud uues kirjaviisis.

Taterka mainitud rahvuslased (sks *Nationaler*) tegelesid samuti laulude levitamisega, et nende kaudu infot edastada. Kuigi need laulud olid temaatiliselt sarnased oma eelkäijatega, erinesid need eesmärkide ja vaatenurkade poolest. Laule avaldati raamatutes ja esimestes lätikeelsetes ajalehtedes, mõnikord koos meloodiaga, ning neid levitati ka lendlehtedel (lt *ziņģu lapas*).

Raamatuid ja lendlehti kandsid laiali rändraamatukaupmehed ning neid müüdi turul – üsna samamoodi, nagu rahvavalgustajate kirjandust levitati saksakeelsetel aladel (Weissert 1966: 140). Need väljaanded olid suhteliselt odavad ja küllaltki populaarsed. Läti kirjanik Augusts Deglavs (1862–1922) kirjeldab 1860. aastaid käsitlevas kultuuriloolises romaanis „Rīga” (1911) stseeni, kus äsja maalt saabunud talupojad on turul lummatud rändraamatukaupmehest, kes müüb lendlehti.

Seal olid ka trükitud riimid pikkadel paberiribadel: „Aadlik Plāterist” ja „Kas armastus on siis võimu asi” [---] Talupojad oleksid neid meeleldi ostnud, kuid ei teadnud nende viise. Müüja laulis ette. Ostjad ja kõrvaltvaatajad hakkasid kaasa laulma, summutades kooris peagi isegi lähedalasuva leierkasti mängu. Kui viis oli nõnda kaaskiskuv, küll siis pidid talupojad endalegi eksemplari ostma.² (Deglavs 1951: 24)

Need laulud olid kogu XIX sajandi vältel suunatud napi hariduse ja tagasihoidlike ootustega publikule. Kunstiliselt olid need üsna keskpärased. Läti kirjandusteadlaste huviorbiidist jäid need välja ning on senini peaaegu uurimata. Ainsa XIX sajandi *ziņģe*’sid – eriti alates 1860. aastast – käsitleva põhjaliku uurimuse on avaldanud kultuuriloolane Andrejs Johansons (1922–1983; vt Johansons 1967). Uurimuses annab ta ülevaate žanri ajaloost Euroopa kontekstis ning kirjeldab *ziņģe*’de vormi ja keelt, kuid ei analüüsi kuigivõrd nende informatiivset ja didaktilist sisu, vaid käsitleb neid eelkõige meelelahutusžanrina. See on mõistetav, sest *ziņģe*’de sisu muutus XIX sajandi jooksul pidevalt. Kui haridustase hakkas sajandi keskpaigas ja eriti teisel poolel tõusma, kasvas Läti ühiskonnas nõudlus perioodika ja raamatute järele, mis vähendas järk-järgult *ziņģe*’de informatiivset funktsiooni, kuid säilitas nende meelelahutusliku rolli. Seetõttu keskendun oma uurimuses just XIX sajandi esimese poole *ziņģe*’dele, eriti nendele lauludele, mis andsid kuulajatele teavet ühiskondlike muutuste kohta Balti kubermangudes, selgitades sündmuste kulgu ja langetatud otsuseid, mis võisid otseselt mõjutada põlisrahva elu.

Saksa filosoof Wolfgang Welsch kirjeldab tabavalt nägemise (kirjakultuuri) ja kuulmise (suulise pärimuse) põhimõttelisi erinevusi: „Nägemine on individuaalne meel, kuulmine on ühiskondlik meel [---] nägemine on olemuslikult seotud teadmiste ja teadusega, kuulmine aga usu ja religiooniga” (Welsch 1996: 247, 250). Analüüsitud tekstides ilmnevad vastandlikud vaatenurgad: ühelt poolt baltisaksa vaimulikkond, kes esindab ühiskonna kõrgemaid kihte ja eeldab kuulajatelt

² „Tad vēl drukāti rīmēs uz garām papīra strēmelēm „Par lielkungu Plāteru” un „Vai tad mīlēt kādi varas darbi” [---] Laucenieki būtu labprāt pirkuši, bet nezināja tās meldijas. Pārdevējs izdziedāja priekšā. Pircēji un apkārtējie sāka raut līdzī, tā ka kori pārspēja pat netālās lejerkastes dūkoņu. Ja tik braša meldīja, tad jau laucenieki nopērk arī pa gabalam.”

tingimusteta nõustumist; teiselt poolt esimene põlvkond läti haritlasi, kelle arvamused põhinevad sündmuste subjektiivsel tõlgendusel.

Olen valinud kolm teemat, mille kajastumist lätikeelsetes lauludes analüüsin põhjalikumalt: 1) Napoleoni sõjakäigud Euroopas ja lätlaste sundvärbamine, 2) pärisorjuse kaotamine ning 3) koolihariduse edendamine.

Napoleoni sõjad ja talupoegade sundvärbamine Venemaa keisririigi armeesse

Napoleoni sõjad Euroopas sundisid Venemaa keisririiki oma sõjaväge moderniseerima. Esimesed värbamislained Balti kubermangudes leidsid aset juba 1793. aastal Liivimaal ja 1797. aastal Kuramaal (Svarāne 1994: 56). 1806. aasta novembris kuulutas Venemaa Prantsusmaale sõja, mistõttu tuli moodustada kohalikest elanikest täiendavaid sõjaväeüksusi. Sama aasta 30. novembril andis keiser Aleksander I välja ukaasi ajutise maakaitseväge ehk maamiilitsa moodustamiseks. Liivimaa läti- ja eesti-keelses osas tuli sõjaväkke värvata kokku 20 000 meest, Kuramaal aga 12 000 maakaitseväelast, kes pidid ohu korral regulaarmee tegevust toetama (Briedis 2018: 510). Suuremahuline sundvärbamine kuulutati Liivimaa ja Kuramaa elanikele välja juba 1806. ja 1807. aasta talvel. Lätlased said olukorrast teada kirikujutluste kaudu (Huhn 1806).

Ikšķile koguduse pastor Christian Wilhelm Brockhusen (1768–1842) avaldas kakskeelse maakaitseväelaulu nii saksa kui ka läti keeles: „Zuruf an die Landmiliz Livlands im Fall sie gegen den Feind zöge. Vidzemes sargiem, kad karā būtu jāiet” („Korraldus Liivimaa maakaitseväele juhuks, kui nad vaenlasele vastu marsivad. Liivimaa kaitsjaile, kui nad peavad sõtta minema”, 1807). Laul oli seatud saksa helilooja Christian Daniel Friedrich Schubarti (1739–1791) laulu „Auf, auf! Ihr Brüder, und seid stark” („Tõuske, tõuske! Vennad, olge tugevad”) viisile. Lätikeelne tekst järgib täpselt saksakeelset originaali ja on patriootliku alatooniga: sõda on õiglane, vaenlane ähvardab isamaad, võitlus peab tooma edu ning vaenlane tuleb välja ajada. Laul lõpeb patriootliku töotusega viia noorem põlvkond langenute ja lahingute mälestuspaikadesse: „Ja neisse paikadesse noori / Viime igal aastal; / Ja, nagu nende isad, seista / Teie ristide juures nad töotavad / Me nii neid õpetame”³ (Brockhusen 1807). Autor mõtles laulu kirjutades ilmselgelt saksa publikule, arvestades, et XIX sajandi alguse talurahvale võis kangelaskultuse loomine jääda üpris arusaamatuks.

1807. aasta märtsiks oli maakaitseväkke värvatud 21 620 meest, kuid kuna kõiki üksusi ei rakendatud lahingutegevuses, siis peagi maakaitseväelaste arvu vähen-dati: osa neist liideti regulaarmeeaga, teised saadeti koju. 1807. aasta juunis sõlmis Prantsusmaa Tilsitis vaherahu nii Preisimaa kui ka Venemaaga, kuid sõjaks valmistumine jätkus ja 1812. aastal tungisid Prantsuse väed Venemaale. Talupoegade nekrutiks võtmine saavutas haripunkti 1813. aastal, kui Vene armee jälitas prantslasi sügavale Lääne-Euroopasse. Talupoegi püüti nekrutiks peamiselt ööpimeduse

³ „Un tādās vietās jauneklūs / Ik gadus vedīsim; / Un – kā tie tēvi turēties / Pie Jūsu krustiēm apņemties / Mēs viņus mācīsim.”

varjus – nad vältisid värbamist, põgenesid, peitsid end, osutasid vastupanu ning isegi vigastasid end meelega. Soldatilaulud jõudsid kirikulaulude kogumikesse, neid avaldati lendlehtedena ning tõenäoliselt levisid need ka suuliselt. Kõige sagedamini seati need mõne vaimuliku laulu viisile, järgides selle vormi ja säilitades sisus kristliku raamistuse.

Apriķi kihelkonnast pärit luuletaja Indriķis (1783–1828), tuntud ka kui Pime Indriķis, kirjutas laulu „Oda uz Tilzītes mieru” („Ood Tilsiti rahule”, 1807), kasutades ladinakeelse koraali „Te Deum” vormi. Tõenäoliselt kirjutas ta selle oma patrooni, Apriķi pastori Karl Gotthard Elverfeldi (1756–1819) õhutusel. Võib eeldada, et populaarse vaimuliku laulu viisi valik polnud juhuslik – eespool mainitud „Mildeheimi lauluraamatus” on sama viisiga ka laul „Danklied für den Frieden” („Tänulaul rahu eest”; Becker 1801: 222–223).

Indriķis väljendab oma tekstis koguni saksa lauluga sarnaseid mõtteid, näiteks arusaama sõjast kui Jumalast kaugenenud ja seeläbi „verejanuliseks muutunud” (lt *asinskārīgs prātā top*) inimese süüst, kuigi teost ei saa siiski pidada saksakeelse laulu ümberjutustuseks. Laul avaldati nii originaalis kui ka saksa keelde tõlgituna kohalikus väljaandes Wöchentliche Unterhaltungen (Elverfeld 1807). Sissejuhatavas osas kutsus pastor üles Indriķise laule lätlaste seas levitama, „et tuua rõõmu ja ühtlasi jagada häid õpetussõnu” (Elverfeld 1807: 299). Kuigi mul otseseid tõendeid selle kohta pole, võib oletada, et laulu esitas ka luuletaja ise.

Nagu Elverfeld oma esimeses Indriķist käsitlevas kirjutises (1806) märkis, võeti tema laulud Apriķis väga soojalt vastu, kui neid lauldi kindlate viiside järgi. Uue teema – sõja ja sellele järgnenud rahulepingu – tutvustamiseks kasutas Indriķis lätlastele tuttava koraali viisi ja vormi. Üleva tooni tõttu oli „Te Deum” hea valik. Pealegi kujutas see rahu kui Jumala armu (vastupidiselt sõjale), kasutades sealjuures Piiblist tuttavaid metafoore, nagu „metsaline” (lt *elles zvēri*) ja „surmavald” (*nāves bedre*). Laul tuletas meelde, et nii sõda kui ka rahu sõltuvad valitsejatest ja kuningatest ning seetõttu peaksid inimesed palvetama, et valitsejatel ei oleks „verejanuline meel” (*asinskārīgs prāts*), vaid et nad laseksid „kuldset rahul öitseda” (*zelta mieram zelt*).

Kokkuvõttes kandis laul suulise kultuuri tunnuseid: uue teabe vahendamiseks kasutati tuttavat vormi ja kujundikeelt. Seda võib pidada ka mnemovõtteks, mis aitas teavet suuliselt etenduslikus vormis levitada ning kinnistada ühiskonnas, kus teadmisi omandati valdavalt kuulmise teel (Ong 2002: 34). Vaimulike lauluviiside kasutamine ilmalike teemade käsitlemiseks annab omakorda tunnistust sellest, et rahvalalgustus oli järkjärgulise ilmalikustumise ajastu (Häntzschel 1971: 12*).

Alates 2. augustist 1829 hakati kindralkuberner Filippo Paulucci (1779–1849) korraldusel nekrutiks võtma liisuheitmise teel, mida viidi hingeloendi alusel läbi kihelkonnakohtutes. 1831. aastast kehtestati korraline nekrutikohustus: iga 1000 hingeloendis oleva mehe kohta tuli anda kuus meest. 1834. aastal vähendati teenistuse pikkust 25 aastalt 20 aastale.

1835. aastal kirjutas läti õpetaja ja luuletaja Ansis Līventāls (1803–1878) arvatavasti oma toetaja ja kirjandusliku nõuandja, baltisaksa pastori Jakob Florentin Lundbergi (1782–1858) õhutusel laulutsükli „Trīs dziesmas par jaunu zaldātu

būšanu" („Kolm laulu nekrutiks saamisest”) järgmiste pealkirjadega: „I. Dziesmiņa, kad uz rekrūšu lozēšanu iet” („Lauluke liisuvõtmisele minekust”; Līventāls 1835a), „II. Jauna zaldāta šķiršana” („Nekruti hüvastijätt”; Līventāls 1835b) ja „III. Jauna zaldāta dziesmiņa” („Nekruti lauluke”; Līventāls 1835c). See, et laulud olid mõeldud mõjutama kõiki lätlasi, ilmneb asjaolust, et need avaldati paralleelselt Kuramaal ja Liivimaal ainsates lätlastele suunatud Läti ajalehtedes Latviešu Avīzes ja Tas Latviešu Laužu Draugs.

Esimene ja kolmas laul käsitlevad hüvastijätku lähedaste ja kodumaaga. Nende meeliülendavad read „auväärsest ametist” (lt *goda amats*) rõhutavad, et armee võib olla karjäärivõimeline. XIX sajandi esimesel poolel said kümned lätlased tööpoolest ohvitserideks (Jēkabsons 2022). Lauludes rõhutatakse kohustust kaitsta kodumaa piire ning kiidetakse sõduri väliseid tundemärke, nagu munder, särav mõök ja läikiv püss, ülistades samas ka tema inimlikke omadusi: lahket südant ja autunnet. Laulutsükli keskmine laul „Nekruti hüvastijätt” kujutab noormeest ütlemas lahkumissõnu oma perele, sõpradele, sugulastele, naabritele, kirikule, pastorile ja pruudile. Eriti tähelepanuväärne on laulu algus: esimeses salmis jätab noormees hüvasti isakoduga. Luuletaja rõhutab sügavat patriootilist ühtekuuluvustunnet oma maa ja rahvaga. Sellised teemad nagu valu ja igatsus kodumaa järele kõnetavad publikut sügavalt, seondudes tärkava rahvusliku ärkamise meeleoludega: „Nüüd jumalaga, isatalu, / Jääd pühaks minu südames [---] / Vaimus kõnnin veel su radu, / Magades sind unes näen, / Ja seisan su ukse ees / Vaatan kalleid koduseid.”⁴ (Līventāls 1835b)

Lauludel pole viise märgitud, kuid juba pealkirjas esinev sõna *dziesma* 'laul' viitab esituslikule aspektile. Pealegi algab teine laul „Nekruti hüvastijätt” fraasiga *Nu ar Dievu* 'Nüüd jää jumalaga' – see on parafras läti rahvalaulust „Nu ar Dievu Vidzemīte” („Nüüd jää jumalaga, Liivimaa”), mis on läti rahvakultuuris tuntud sõduri hüvastijätulaul. Väärrib märkimist, et XIX sajandil oli see rahvalaul lätlaste seas ülimalt populaarne; selle arranžeeris eespool mainitud läti õpetaja ja helilooja Cimze. Laul kuulus ka Riias toimunud esimese Läti üldlaulupeo repertuaari (1873).

See ei ole Līventālsi ainus informatiivne laul. 1840. aastal tähistati Euroopas ja ka Balti regioonis laialdaselt Johannes Gutenbergi (?1393/1406–1468) trükipressi leiutamise 400. aastapäeva. Selle sündmuse auks ilmus Läti ajakirjanduses hulk tekste, nende seas Līventālsi laul „Uz Gūtenberga piemiņu, kas 1440. gadā izgudrojis grāmatu driķēšanu” („1440. aastal raamatute trükkimise leiutanud Gutenbergi mälestuseks”; Līventāls 1840). Gutenbergile ja tema leiutisele pühendatud laul oli tegelikult kolmas osa Līventālsi kontseptuaalsest laulutsüklist, mis põhines Friedrich Schilleri teose „An die Freude” („Rõõmule”, 1785) vormil. Tsükli esimene osa (Līventāls 1833) kutsus lätlasi üles ühiste eesmärkide nimel koonduma ning teine osa (Līventāls 1839) tutvustas lätlastele nende enda ajalugu ja kritiseeris kohaliku saksa ülemkihi ebaõiglust, vastandades seda Vene valitsejate heasoovlikkusele ja lahkusele. Kolmandas laulus ei rõhutanud Līventāls üksnes Gutenbergi leiutise tähtsust, vaid tõi sisse ka lätlaste kui rahvuse emantsipatsiooni motiivid (Grudule 2023).

⁴ „Nu ar Dievu, tēva sēta / Būsi manai sirdij svēta [---] / Vēl tev garā apstaigāšu, / Gulot par tev sapņošu, / Un priekš tavām durvīm stāšu, / Savus mīļos skatīšu.”

Pärisorjuse kaotamine

Eestis kaotati pärisorjus 1816. aastal. Kuramaal töötas kohalik aadel välja pärisorjuse kaotamise kava, mille keiser Aleksander I 1817. aasta augustis heaks kiitis. Järgmisel aastal, teel Aacheni kongressile, kuulutas ta selle Jelgava Püha Kolmainuse kirikus ametlikult välja. Sellele järgnes vastuvõtt aadli ja talupoegade esindajatele Jelgava lossis. Liivimaal kaotati pärisorjus 1819. aastal; otsus kuulutati välja 1820. aasta 6. jaanuaril Riia Püha Jakobi kirikus. Latgale jaoks koostati 1819. aastal samalaadne kava, kuid see lükati tagasi.

Pärisorjuse kaotamise protsess kestis mitu aastat, talupojad said järk-järgult isikliku vabaduse, kuid jäid maata ning pidid mõisnikega sõlmima üürilepingud. Kui talupoeg oma talust lahkus, siis leping lõpetati. Nii Kuramaal kui ka Liivimaal puhkesid mitmel pool rahutused. 10. novembril 1822 korraldasid Liivimaa talupidajad nn mardipäeva ülestõusu, keeldudes lepinguid sõlmimast ja oma maad loovutamast. Valitsus vastas sõjaväe kohalesaatmisega. 1823. aasta jüripäevaks ehk kevadiseks kolimispäevaks (lt *Jurgi*) oli Kuramaal oma kodust lahkunud 97 ja Liivimaal 404 talupidajat, neist 110 Läti osast. Grenčis takistasid talupojad mõisnikke oma vallasvara konfiskeerimast, samas kui Talsis, Kuldīga, Grobiņa ja Aizputes väljendati valjuhäälselt pahameelt selle üle, et mõisnikud tagandasid talurahva valitud kohtuametnikke. Lätlased kaldusid pidama pärisorjuse kaotajaks Vene keisrit, mitte kohalikku aadlit, kes seisis järjekindlalt vastu sellele, et talurahvas saaks õiguse maale ja varale. 1830. aastate alguseks oli pärisorjus lõplikult kaotatud ning Läti ajaleht *Latviešu Laužu Draugs* avaldas oma 1834. aasta lisas selle kohta allegoorilise pildi (Eggink 1834).

XIX sajandi esimesel poolel kujutati pärisorjuse kaotamist mitmes informatiivses laulus, mille autorid olid kolm baltisaksa pastorit, kihelkonnakirjutaja ja kaks läti luuletajat. Avalike ettekannete ega publiku reaktsioonide kohta andmeid ei ole, kuid laulude avaldamine läti ajalehtedes, vahel lausa esiküljel, näitab teema aktuaalsust. Kõik kolm pastorit mainisid õigustatult Aleksander I-t ja Jumalat, kuid rõhutasid protsessi peamiste edendajatena kohalikke võime, aadlit (Berent 1828; Launitz 1819) ning Liivimaal ka kindralkuberner Pauluccit (Tiedemann 1821). Kihelkonnakirjutaja tänas oma laulus Jumalat, keisrit ja aadlit, kuid kiitis eelkõige koole kui lätlastele enim kasu toonud hüvet (Brunnow 1846). Kõige teadlikumad ja rahvuslikus mõttes ärksamad lätlased hoidsid oma tänusõnad järjekindlalt üksnes keisrile.

Nihe baltisakslastelt keisrile ja Jumalale kui pärisorjuse kaotamise ainsatele toetajatele tuleb selgelt esile õpetaja Matiss Fitiņš (tuntud ka kui Matiss Vitiņš, Matthies Vieting, 1795–1861) laulus, mis avaldati juba 1824. aastal ning millele järgnesid veel kaks laulu: 1830. ja 1846. aastal (Vieting 1824, 1830, 1846). Tema tekstides puuduvad viited aadlile täielikult – nimetatakse ainult Jumalat ja keisrit: lauludes mainitakse Aleksander I-t, keda kutsutakse „Venemaa koidutäheks” (lt *krievu zemes auseklis*), ning pärast viimase surma keiser Nikolaid (Vieting 1830). Fitiņš kutsub üles kuulekusele ja rahule.

Kõigist nendest lauludest informatiivseimad olid kaks teksti, mis avaldati 1822. aastal pärisorjuse kaotamise protsessi ajal. Nende autor oli seesama pime luuletaja

Indriķis Apriķist, kellest oli juttu juba eespool. Mõlemad ilmusid läti ajalehe Latviešu Avīzes esiküljel. Laulud viitasid otseselt maapiirkondades aset leidvatele sündmustele ja olid tõenäoliselt kirjutatud Apriķi pastori Elverfeldi tellimisel.

Esimene laul rääkis pärisorjuse kaotamise protsessist. Indriķis kutsus üles kannatlikkusele ja tasakaalukusele. Laulu teises pooles maalis ta värvikaid allegoorilisi pilte neist, kel võis tekkida kiusatus seaduse vastu tõrkuda, mõisnikke maha jätta või mässata, kirjutades: „ärge raevutsege pimedas meeles / kõrgete seaduste vastu”⁵ (Indriķis 1822a). Ta kasutas allegooriaid, mis olid talurahvale tuttavad kirikulauludest, jutlustest ja rahvalauludest: „Kes pesast on välja kukkunud / Ei suuda sinna enam tagasi ronida. / Hulgub nõrkenult siia-sinna – / Mis head sellest võiks tõusta?”⁶ (Indriķis 1822a) Samuti hoiatas ta tulevaste põlvede needuse eest. Pärast moraallugemist ja rangeid manitsusi lõppes laul üleskutsega lepitusele: „Oh, vennad! Vennad! Hoiduge tülide õhutamisest!”⁷ (Indriķis 1822a)

Teine laul oli üles ehitatud rollimänguna ning seda kirjeldati kui valmi (lt *līdzība*; Indriķis 1822b). Tegelasteks olid vaene pruut (talupojad), peigmees (õnnis vabadus), peigmehe sõbrad (aadel) ning pruudi kasuisad ehk auväärased isandad, kes olid soovunud talupoegadele vabadust (Indriķis 1822b). Laulu eesmärk oli näidata aadli rolli pärisorjuse kaotamisel, rõhutades kontrasti „vaese õnnetu orvu, vaese pruudi” ja nende vahel, „kellele Jumal on andnud suure rikkuse”⁸ (Indriķis 1822b). Vaese orvu vaatepunktist näis täielik alistumine loomulikuna. Ometi mõjus liialdatud sentimentaalsus, kontrastide ülemäärane rõhutamine ja ootamatult varjamatu üleolekutunne eemaletõukavalt.

Oma rollimängulise ülesehituse poolest meenutas laul informatiivset ja didaktilist näitemängu rõugevaktsiini propageerimiseks, mille kirjutas Indriķise patroon pastor Elverfeld (1804). Kaudsete allikate kohaselt tormasid Apriķi talupojad pärast Elverfeldi näidendi etendust end vaktsineerima (Brīvnieks 1932). Ei ole aga andmeid selle kohta, et laulud oleksid avaldanud sarnast mõju – pole teateid, et mässumeelsed talupojad oleksid taltunud või oma nõudmistest loobunud.

Haridus

Kui Liivimaal võttis maapäev koolivõrgu rajamise otsuse vastu juba 1765. aastal ning hariduse arengus mängis olulist rolli ka vennastekogudusliikumine, siis Kuramaal edenes talurahvakoolide rajamine visamalt. Liivimaa pärisorjuse kaotamise seadusesse olid sisse kirjutatud sätted kihelkonna- ja kogudusekoolide asutamiseks ühes kindlaksmääratud õppekava ja eesmärkidega, Kuramaal pöörati samas seaduses aga koolidele oluliselt vähem tähelepanu: kogudusekoolide loomine ei olnud üldse kavas ning asutatavate kihelkonnakoolide hulk oli Liivimaaga võrreldes märksa väiksem.

⁵ „tumšā prātā netrakot / pret augstiem likumiem”

⁶ „Kas ir no ligzdas krituši / Vairs nespēj iekšā kāpt / Tek šurp un turp novārguši / Kāds labums tiem var būt?”

⁷ „Ak brāļi! Brāļi! Sargaties, no ķildu celšanas!”

⁸ „pliko un nabago sērdieni, nabaga brūti”, „Kam Dievs ir vēlēs / Daudz lielas mantas krāt”

Ometi loodi õpetajate seminarid Liivimaal ja Kuramaal peaaegu samal ajal: vastavalt 1838. ja 1839. aastal. Läti koole ja haridust puudutavad küsimused olid Balti kultuuri-ruumis, õpetatud seltside koosolekutel ning kohalikus saksakeelses ajakirjanduses pidevalt päevakorral. Läti ajalehtedes käsitleti talurahva haridust enamasti kristlikus kontekstis. 1830. aastate keskpaigaks hakkas kujunema uus läti ühiskonnakiht, kuhu kuulusid näiteks elukutselised kirjutajad ja koolmeistrid. Nende jaoks oli vaimutööl keskne roll.

1838. aasta jaanipäeval rajati Riia suurima lätikeelse koguduse kool, Riia Läti Jaani kool (Rīgas Latviešu Jāņa skola). Kooli rahastati kirikule tehtud annetustest ja linnavolikogu iga-aastasest toetusest. Algatus tuli koguduse pastorilt Karl Hieronymus Schirrenilt (1796–1848). Kooli õppekava oli oluliselt laiem kui tavalisel algkoolil: õpetati läti keeles lugemist ja kirjutamist, aritmeetikat, katekismust, piiblitlugusid ja kirikulaule. Poistele õpetati lisaks vene keeles lugemist ja kirjutamist, tüdrukutele käsitööd. Kooli peamine õpetaja oli aastaid lätlane Jānis Rātminders (1812–1880). Aja jooksul kujunes Riia Läti Jaani koolist Riia lätlaste vaimuelu keskus, mis hoidis sidemeid ka Liivimaa ja Kuramaa lätlastega (Apinis 2000). Kool vastandas end aktiivselt tavapärasele arusaamale, et haritud lätlane peaks assimileeruma saksa kultuuri. Samal ajal valitses saksa vaimulike seas arusaam, et kool on vaid tee kiriku juurde ja et haritud lätlane osaleb usuelus paremini. Saksa pastorete vaatenurk kajastus ka paljude läti koolmeistrite kirjutistes. Riia Läti Jaani kooliga seotud kirjamehed, nende seas Ernests Dinsbergs (1816–1902), püüdsid aga juurdunud arusaama vaidlustada.

Traditsiooniliselt seati kooliga seotud, uue kooli avamisele pühendatud või koolis laulmiseks mõeldud laulud koraaliviisidele. 1838. aasta teisel poolel, kui Riia Läti Jaani kool oli äsja tegevust alustanud, avaldati ajalehes *Latviešu Avīzes* erakordselt palju kooliteemalisi laule, mille autorid olid saksa pastoriid. Läbi üheteistkümne numbril ilmus Kuramaa pastori Liebegott Otto Konrad Schulzi (1731–1840) koraalitsükkel „*Svētas dziesmas, skolās dziedamas*” („Pühad laulud koolis laulmiseks”; Schulz 1838a). Need laulud olid selgelt kristlikud ning õppimist seostati neis kiriku ja pastoriga.

Teine Schulzi laul „*Vēca zemnieka domas ziedu mēnesī*” („Vana talumehe mõtted lehekuul”; Schulz 1838b) avaldati mõni päev pärast uue kooli avamist ning selles rõhutati arusaama, et hariduse peamine väärtus seisneb koraalide laulmises ja kodus jutluste lugemises. Laulu sõnade kohaselt on koolis omandatud oskustest praktilist kasu üksnes aritmeetikast, et mitte poes petta saada. Laulu lõpus hoiatas Schulz kõrkuse ja põhjalikuma hariduse poole püüdlemise eest: „Härraste kõrgem haridus? / Jumal hoidku, me ei taha seda, / Meil pole seda vaja – ega sellest kasu.”⁹ (Schulz 1838b) Sarnane hoiak ilmneb ka pastor Karl Hugenbergeri (1784–1860) neljaosalises laulutsükklis „*Skolas dziesmas*” („Koolilaulud”; Hugenberger 1838a, 1838b), kus kooli iseloomustatakse sõnadega „kool – lapse esimene kirik” (lt *skola – bērnu pirmā baznīca*; Hugenberger 1838b).

1847. aastal avaldas Kuramaalt pärit lätlastest koolmeister Dinsbergs ajalehes *Latviešu Avīzes* laulu „*Par skolu*” („Koolist”; Dinsbergs 1847). Laul ilmus kolmes

⁹ „Augstas kungu mācības? / Dievs lai pasarg, negribam, / Ne mums vajag – ne der kam.”

ajalehenumbris, võttes igaühes enda alla tervelt kaks lehekülge, kokku üle 600 rea. Dinsbergs mainis laulmist, mis viitab, et laulu esitati suuliselt, ning nimetas isennastki lauljana. Nagu kõiki Dinsbergi laule, iseloomustavad sellegi ülesehitust lühikesed värsiread ja lihtne rütm – sarnaselt saksa *Knittelvers*'i ja läti *zingē*'ga – ning lõppriimid.

See pole Dinsbergi ainus informatiivne luuleteos. Ta täiendas oluliselt koolmeister Mārcis Reinbergi (1826–1861) laulu Riiast ja sealsest linnaelust (Reinbergs 1860), kiites Riiat kui saksa ja läti kultuuri, teaduse ja tehnoloogiliste uuenduste keskust (Dinsbergs, Reinbergs 1865). Ta rõhutas linnakeskuse moderniseerumist ning andis üksikasjaliku äärelinnade kirjelduse. Dinsbergi täienduste varal paisus see laul ligi poolteise tuhande reani. See ilmus XIX sajandil neljas trükis (kaks korda 1865. aastal, lisaks 1868. ja 1875. aastal) ning oli tuntud ka XX sajandi lugejate seas (trükid 1967., 1975., 1994. aastal). Viimati ilmus see trükis 2017. aastal (Dinsbergs, Reinbergs 2017).

Laul „Koolist” koosneb neljast osast, millest esimene „I. Cik vaijadzīga skola ir un kāds labums no viņas nāk” („Kui vajalik on kool ja mis kasu sellest tõuseb”) on ajalooline ülevaade, milles Dinsbergs kurdab lätikeelse hariduse aeglase arengu üle, eriti Kuramaal. Ta pakub välja kaasaegse mitmekesise õppekava, lükates kristliku kasvatus tagaplaanile ning rõhutades selle asemel näiteks maailma geograafia ja ajaloo ning saksa keele oskuse tähtsust.

Teine osa „II. Kā latvieši skolu pazīst un kādas domas tiem no tās pašas ir” („Milisena lātlased kooli tajuvad ja mida nad sellest arvavad”) rõhutab hariduse väärtust ning mõistab hukka suulise pärimuse kui teadmiste edastamise vahendi, mis vaid süvendab ebausk, muinasjuttude uskumist ja rahvajuttude levikut. Dinsbergi sõnul ei saada aru, et õppimine on järkjärguline ja aeganõudev protsess, ning ta kritiseerib vanemaid, kes pahandavad lastega, kui need ei õpi lugemist või võõrkeelt paari nädalaga ära.

Kolmandas osas „III. Žēlošanās, ka latvieši skolu pareizi nepazīst” („Kaebelaul selle üle, et lātlased ei saa koolist õigesti aru”) käsitleb Dinsbergs probleemi, mis on aktuaalne ka tänapäeval: kooli ja õpetajate arvustamist pereringis, laste kuuld. Ta juhib tähelepanu, et kui vanemlikku autoriteeti kasutatakse kooli suhtes negatiivsete hoiakute väljendamiseks, kinnistuvad need ka lastel. Dinsbergs kutsub vanemaid üles pöörama rohkem tähelepanu laste kasvatusale, distsipliini, jumalakartuse ja korraarmastuse sisendamisele, ning julgustab emasid lapsi kodus lugema õpetama. Laulu selles osas toob Dinsbergs välja võõrkeelte õppimisega seotud raskused: õige häälduse ja kirjutamisoskuse saavutamiseks ei tule saksa ja läti keele grammatika ning ortograafia erinevusi üksnes teada, vaid ka mõista. Selle osa lõpus apelleerib Dinsbergs lātlaste rahvuslikule eneseteadvusele, rõhutades hariduse keskset rolli rahva emantsipeerumises ja enda tundmises võrdsena teiste rahvaste seas.

Neljandas osas „IV. Mācība” („Õpetus”) rõhutab Dinsbergs, et teadmiste omandamine nõuab vähemalt kolm-neli aastat tõsist pingutust. Ta osutab ka rahva usalduse puudumisele õpetajate ja koolide vastu, tunnistades samas, et osa lātlasi juba adub ja hindab hariduse väärtust. Ta rõhutab aga, et seesugune suhtumine ja hariduse

väärtustamine peaksid saama üldiseks. Puuduvad andmed luuletuse retseptiooni kohta, ent selle populaarsust lugejate seas kinnitab asjaolu, et see ilmus kahe väikesformaadilise väljaandena (Dinsbergs 1863, 1868).

Kokkuvõte

Venemaa keisririigi Balti kubermangudes aset leidnud oluliste sündmustega käisid sageli kaasas läti keelsed laulud, millega jagati teavet ja õpetussõnu – see näitab suulise pärimuse püsivat tähtsust XIX sajandi Läti ühiskonnas. Esimestest lätlaste loodud lauludest nähtub nii varasemate, baltisaksa kirjandustraditsioonide jätkumine kui ka uute, rahvusliku ärkamise ideede esilekerkimine: armastus kodumaa vastu, läti keele au ja väärikus ning hariduse kasvav prestiiž. Laulude suulist levikut soodustas nende lõimimine tuttavatesse vormidesse, nagu vaimulikud ja rahvalaulud, ning neis kasutati sageli Piibli metafoore, traditsioonilisi kujundeid, samuti Stenderi *ziņģe*'dele ja saksa *Knittlvers*'ile omaseid riime ja rütme. Informatiivse sisuga luuležanrina kujunesid need laulud läti ajalehtede püsirubriigiks; neid trükiti brošüürides ja lendlehtedel kuni XIX sajandi lõpuni ning need pakkusid vähem haritud elanikkonnale teadmisi kultuuri, teaduse ja tehnoloogia kohta.

Nagu ajaloolane Andrejs Plakans (1940–2024) on osutanud, polnud Läti ühiskond XIX sajandi teisel poolel kaugeltki homogeenne. Peale kõrgelt haritud vaimulike – rahvusliku ärkamise eestvedajate – oli ka „kümneid tuhandeid läti keele kõnelejaid, kes ei pidanud end lätlasteks sellisel moel, nagu Riia Läti Selts seda oleks soovinud. Need inimesed rääkisid emakeelena läti keelt, kuid ei tundnud mingit rahvuslikku ühtekuuluvust” (Plakans 1996: 111).

Tõenäoliselt moodustas just see osa elanikkonnast XIX sajandi teisel poolel nende laulude ning konservatiivse, baltisakslaste kontrolli all oleva ajalehe Latviešu Avīzes peamise lugejaskonna. Ajalehe tiraaž kahekordistus 1880. aastatel, ületades selge rahvusliku suunitlusega läti keelsete ajalehtede oma. XIX sajandi lõpukümnetel oli Latviešu Avīzes koduks luuletajatele, kes pidasid end Stenderi (Peitāns 1884) ja *ziņģe* laulutraditsiooni (Schönberg, Vieting 1856, 1884) mantlipärijateks. Nende laulud kõnetasid laia vähem haritud elanikkonnakihti. Nagu saksa *Volksaufklärung*'i uurija Ursula Tölle (1994: 20) on märkinud, pakkusid nad „vastukaalu elitaarsele kirjanduse tarbimisele”. Nende tekstid, mis olid sageli viisiga varustatud, moodustasid tugeva allhoovuse, mis rikastas läti kirjandus- ja kultuuripärandit.

KIRJANDUS

- Apinis, Aleksejs 2000.** Rīgas Jāņa skola un latviešu literārā dzīve 19. gadsimta 30.–50. gados: apcerējumi. – A. Apinis, Soli senākās latviešu grāmatniecības un kultūras takās. Toim Anija Brice. Rīga: Preses nams, lk 201–226.
- Arp, Thomas R. 1998.** Perrine's Literature: Structure, Sound, and Sense. 7. tr. Fort Worth: Harcourt Brace College Publishers.

- Becker, Rudolph Zacharias (koost) 1801.** Mildheimisches Lieder-Buch von 518 lustigen und ernsthaften Gesängen über alle Dinge in der Welt und alle Umstände des menschlichen Lebens, die man besingen kann. 3. tr. Gotha: Beckerschen Buchhandlung.
- Berent, Johann Teodor 1828.** Tāda dziesma, ko latvieši dziedās pēc 50 gadiem. – Latviešu Avīzes 19. VII, nr 29, lk 2–3.
- Briedis, Raimonds (koost) 2018.** Cilvēki un notikumi latviešu zemēs no ledus aiziešanas līdz Latvijas valstij: hronika. Rīga: Neputns.
- Brīvnieks, Kārlis 1932.** Kā radās pirmā latvju luga. – Jaunākās Ziņas 13. V, nr 106, lk 5.
- Brockhusen, Christian Wilhelm 1807.** Zuruf an die Landmiliz Livlands. Im Fall sie gegen den Feind zöge. Vidzemes sargiem, kad karā būtu jāiet. Rīga: Wilhelm Ferdinand Häcker.
- Brunnow, H. 1846.** Pateicība valdniekiem par brīvlaišanu un skolām, rakstīta tai brīvlaišanas pieminēšanas dienā. – Latviešu Avīzes 12. IX, nr 37, lk 146–147.
- Cimze, Jānis 1859.** Ziņa par jaunu grāmatu. – Mājas Viesis 27. IV, nr 17, lk 133.
- Daija, Pauls 2024.** The moderate enlightenment in the Baltic provinces: Gustav von Bergmann. – History of European Ideas, kd 50, nr 6, lk 1010–1028.
<https://doi.org/10.1080/01916599.2024.2319389>
- Deglavs, Augusts 1951.** Rīga. Romāns. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
- Dinsbergs, Ernests 1847.** Par skolu. – Latviešu Avīzes 17. VII, nr 29, lk 113–116; 24. VII, nr 30, lk 118–120; 31. VII, nr 31, lk 121–124.
- Dinsbergs, Ernests 1863.** Jauka rīme par skolu. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls.
- Dinsbergs, Ernests 1868.** Jauka rīme par skolu. 2. tr. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls.
- Dinsbergs, Ernests; Reinbergs, Mārcis 1865.** Rīga jeb ziņģe par Rīgu un viņas dzīvi. Rīga: E. Plates.
- Dinsbergs, Ernests; Reinbergs, Mārcis 2017.** Rīga jeb ziņģe par Rīgu un viņas dzīvi. Rīga: Biedrība „Atvērtās krātuves”.
- Eggink, Johann Leberecht 1834.** Aleksanders tas Pirmajs atlaiž Latviešu un Igaunu zemniekus par brīviem. – Tas Latviešu Ļaužu Draugs 27. XII, nr 52: Lisa.
- Elverfeld, Karl Gotthard 1804.** Tā dzimšanas diena. – Līgsmības grāmata. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls, lk 142–173.
- Elverfeld, Karl Gotthard 1806.** Nachricht an das Publikum, über einen blinden lettischen Dichter. – Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Rußland, kd 3, nr 9, lk 133–141.
- Elverfeld, Karl Gotthard 1807.** Lettisches *Te Deum* auf den Frieden. – Wöchentliche Unterhaltungen für Liebhaber deutscher Lektüre in Rußland, kd 6, nr 44, lk 292–299.
- Grudule, Māra 2023.** The transition from song to poetry in Latvian literature in the second half of the 19th century. – Interlitteraria, kd 28, nr 1, lk 49–63.
<https://doi.org/10.12697/IL.2023.28.1.5>
- Hugenberger, Karl 1838a.** Skolas dziesma. – Latviešu Avīzes 10. XI, nr 45, lk 195.
- Hugenberger, Karl 1838b.** Dziesma, kad skolu iesvētī. Skolas dziesma. Skolas vakara dziesma. – Latviešu Avīzes 17. XI, nr 46, lk 198–199.
- Huhn, Gotthard Friedrich Christian 1806.** Pēc priekšā lasītu visaugstāku vārdišku pasludināšanu no 3šās dienas decembra mēneša 1806tā gada no sprediķa krēsla draudzei pie sirds liekams. Jelgava: [Kurzemes Gubernas valde].

- Häntzschel, Günter 1971.** Nachwort. – Rudolph Zacharias Becker, *Mildheimisches Liederbuch*. Faksimiledruck nach der Ausgabe von 1815. Stuttgart: Metzler, lk 1*–37*.
- Indriķis 1822a** = Indriķis no Apriķes, No Jelgavas. Kāda dziesma uz iesākšanu no paskubināšanas tās brīvības. – *Latviešu Avīzes* 16. XI, nr 46, lk [1–2].
- Indriķis 1822b** = Indriķis no Apriķes, No Jelgavas [Brīvēstības precības]. – *Latviešu Avīzes* 28. XII, nr 52, lk [1–2].
- Jēkabsons, Ēriks 2022.** *Latviešu virsnieki Krievijas impērijas armijā. 19. gadsimta otrā puse – 1914. gads.* Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
- Johansons, Andrejs 1967.** *Vēsturiskās ziņģu grāmata.* Bruklina: Grāmatu Draugs.
- Kalnietis 1782** = Jēkabs Kalnieša, *Dziesmu grāmata.* Kāsikiri. Latvijas Nacionālais Vēstures muzejs, VN 13579.
- Launitz, Christian Friedrich 1819.** No brīvēstības un viņas iecelšanas Kurzēm. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls.
- Līvētāls, Ansis 1833.** Bezvainība. – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 25. VIII, nr 34, lk 135–136.
- Līvētāls, Ansis 1835a.** Trīs dziesmas par jaunu zaldātu būšanu. I. Dziesmiņa, kad uz rekrūšu lozēšanu iet. – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 19. IX, nr 38, lk 152; *Latviešu Avīzes* 10. X, nr 41, lk 163.
- Līvētāls, Ansis 1835b.** II. Jauna zaldāta šķiršana. – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 3. X, nr 40, lk 160; *Latviešu Avīzes* 24. X, nr 43, lk 171.
- Līvētāls, Ansis 1835c.** III. Jauna zaldāta dziesmiņa. – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 17. X, nr 42, lk 168; *Latviešu Avīzes* 7. XI, nr 45, lk 178–179.
- Līvētāls, Ansis 1839.** Domas jaunā baznīcas gadā. – *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* 30. XI, nr 48, lk 3–4.
- Līvētāls, Ansis 1840.** Uz Gūtenberga piemiņu. – *Latviešu Avīzes* 25. IV, nr 17, lk 67–68.
- Martin, Henri-Jean 1994.** *The History and Power of Writing.* Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Ong, Walter J. 2002.** *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word. (New Accents.)* London–New York: Routledge.
- Peitāns, Emīls Voldemārs 1884.** Mūsu lasītājiem! – *Latviešu Avīzes* 11. IV, nr 15, lk [1].
- Plakans, Andrejs 1996.** *Rusifikācijas politika: latvieši. 1855.–1914. gads.* – *Latvijas Vēstures institūta žurnāls*, nr 2, lk 107–132.
- Reinbergs, Mārcis 1860.** Rīga. – *Mājas Viesis* 4. IV, nr 14, lk 110–112; 11. VII, nr 28, lk 222–224.
- Schulz, Liebegott Otto Konrad 1838a.** Svētas dziesmas, skolā dziedamas. – *Latviešu Avīzes* 16. VI, nr 24, lk 99; 23. VI, nr 25, lk 102–103; 7. VII, nr 27, lk 111; 14. VII, nr 28, lk 114–115; 21. VII, nr 29, lk 118–119; 29. VII, nr 30, lk 122–123; 4. VIII, nr 31, lk 126–128; 11. VIII, nr 32, lk 131; 1. IX, nr 35, lk 145–146; 22. IX, nr 38, lk 158–159; 20. X, nr 42, lk 179–180.
- Schulz, Liebegott Otto Konrad 1838b.** Vēca zemnieka domas ziedu mēnesī 1838. – *Latviešu Avīzes* 30. VI, nr 26, lk 105–107.
- Schönberg, Ernst Ferdinand; Vieting, Matthies 1856.** *Kabatas grāmata ar daudz lustīgām ziņģēm.* Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls.
- Schönberg, Ernst Ferdinand; Vieting, Matthies 1884.** *Kabatas grāmata ar daudz lustīgām ziņģēm.* 6. tr. Jelgava: J. F. Stefenhāgens un dēls.

- Stender, Gotthard Friedrich 1774.** Jaunas ziņģes pēc jaukām meldeijām par gudru izlustēšanu. Jelgava–Aisputte: J. F. Hinz.
- Stender, Gotthard Friedrich 1783.** Ziņģu lustes I. Jelgava: J. F. Stefenhāgens.
- Stender, Gotthard Friedrich 1789.** Ziņģu lustes. Otrā daļa. Jelgava: J. F. Stefenhāgens.
- Svarāne, Melita 1994.** Latviešu rekrūtis cara armijā 19. gadsimtā. – Latvijas Vēstures institūta žurnāls, nr 3, lk 56–73.
- Taterka, Thomas 2012.** Das Volk und die Völker. Grundzüge deutscher Volksaufklärung unter Letten und Esten in den russischen Ostseeprovinzen Livland, Kurland und Estland (1760–1840). – Volksbildung durch Lesestoffe im 18. und 19. Jahrhundert. Voraussetzungen – Medien – Topographie. (Philanthropismus und populäre Aufklärung 5. Presse und Geschichte – Neue Beiträge 68.) Toim Reinhart Siegert, Peter Hoare, Peter Vodosek. Bremen: edition lumière, lk 323–355.
- Tiedemann, Paul 1821.** Tam žēligam Kungam Ģenerālgubernatoram Marķīz Pauluči. Rīga: Wilhelm Ferdinand Häcker.
- Tölle, Ursula 1994.** Rudolph Zacharias Becker: Versuche der Volksaufklärung im 18. Jahrhundert in Deutschland. (Internationale Hochschulschriften 124.) Münster–New York: Waxmann.
- Vieting, Matthies 1824.** Latviešu priecās dziesma zu to 30tu august mēneša dienu. – Latviešu Avīzes 4. IX, nr 36, lk [1].
- Vieting, Matthies 1830.** Latviešu priecās dziesma uz to 30tu augusta mēneša dienu. – Latviešu Avīzes 11. IX, nr 37, lk [3–4].
- Vieting, Matthies 1846.** Dziesma uz brīvlaišanas dienu (30tā august). – Latviešu Avīzes 19. IX, nr 38, lk 151.
- Weissert, Gottfried 1966.** Das Mildheimische Liederbuch: Studien zur volkspädagogischen Literatur der Aufklärung. (Volksleben 15.) Tübingen: Tübinger Vereinigung für Volkskunde E. V.
- Welsch, Wolfgang 1996.** Grenzgänge der Ästhetik. (Reclams Universal-Bibliothek.) Stuttgart: Philipp Reclam jun.

Māra Grudule (snd 1963), PhD, Lāti Ūlikooli vanemteadur ja professor (Raiņa bulvāris 19, Rīga, LV-1050), mara.grudule@latnet.lv

Secular songs as information-sharing devices and tools of education during the peasant Enlightenment

Keywords: song, popular Enlightenment, Napoleonic Wars, recruitment, abolition of serfdom, schooling and education

The written and oral culture of the Baltic indigenous peoples underwent gradual changes in the late 18th and 19th centuries. According to Wolfgang Welsch, vision is linked with knowledge and science, while hearing relates to faith and religion (Welsch 1996: 248) – this distinction shaped the interaction between oral and writ-

ten culture. Among Baltic peasants, oral culture remained dominant until the mid-19th century, with the German clergy continuing to control the information space despite ongoing social change. During the Enlightenment, secular Latvian literature began to emerge. Gotthard Friedrich Stender (1714–1796), a German pastor from Kurzeme, laid the foundation for Latvian secular prose, poetry, and popular science literature. However, his songs, the so-called *ziņģes*, proved more influential than his prose. The songs combine entertainment with moral instruction on drinking, social harmony, and education. Around the turn of the 19th century, major transformations occurred: the territory of present-day Latvia was incorporated into the Russian Empire, Napoleon's campaigns threatened the region, serfdom was abolished, and a Latvian school network was created. The public demanded information, which was shared through church sermons and, from the 1820s onward, through Latvian newspapers. Supported by Baltic German pastors, the first generation of Latvian intellectuals emerged. By the 1830s, they actively sought to merge oral and written traditions, adapting elements of the Baltic Germans' peasant Enlightenment project for the purposes of the Latvian national awakening. This paper examines how three key events of the early 19th century – Napoleon's campaigns and Latvian recruitment into the Russian army, the abolition of serfdom, and the rise of Latvian schools – were reflected in Latvian songs. It analyzes songs published in Latvian newspapers, in books, and on flyers, and it explores the differing perspectives of Baltic Germans and Latvians.

Māra Grudule (b. 1963), PhD, University of Latvia, senior researcher, professor (Raiņa bulvāris 19, Rīga, LV 1050), mara.grudule@latnet.lv